

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ՀՐԱՌՈՒԽՆ ԿԱՆԱԶ ԴԱՇՏՆ ՇԻՐԱԿԻ

ԿԱՊՈՅՏՆ ԱՐԱԳԱԾ

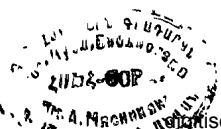
(Շարունակութիւն, տես Բազմավէպ 1928, էջ 208)

ԱՐԱԳԱԾԻ գազաթի վրայ, այն վեհա-
վայր միայնութեան մէջ, յարմարագոյն
վայրկեանն էր անդրադառնալու վեցօրեայ
արարչութեան հրաշալի գործոց վրայ:
Մենք կրկնեցինք, որքան ներէր ժամն և կա-
րևորութիւնն, ստեղծագործութեան պատ-
մութիւնն, որպէս զի կարելի լինի սահմա-
նել մեր բնիկ հայրենեաց ձևանալու դարը
և Արագածի ծնունդն՝ անկերպարան և ան-
զարդ երկրիս, կերպարանաւորելու յարգ
և ի զարդ գալու զարերու ընթացքին հետ:

Բաց ի արարչագործութեան առաջին
օրէն, երբ երկիրս աներևոյթ և անպա-
տրաստ էր և թաւալում էր խաւար անդուն-
դին մէջ, մինչև Տեառն հրամանը մեկնեց
լոյսի և խաւարի միջև, և եղաւ առաջին
օրն, այնուհետև անդրանիկ կազմութեան
մէջ մտնում է մեր Հայաստանի աշխարհա-
մասն և թողած ուրիշ լեռներ, Մասիս և

Արագած իրենց եղջիրներու ծայրերն կ'ե-
րեցնեն:

Նախնական հոգեբու (époque primi-
tive) կազմութեան մէջ մտնում են կաւ-
ծրագոյն ժայռերն, զբանիտեայ, պորփուրի,
բազալիի հատուածներն ևն. արդ երկրա-
բանական ո՛ր և է տախտակի որ նայիք
Հայաստանն իւր բարձրաւանդակովն հրա-
յին կազմութիւն ունեցող մի երկիր նշանա-
կուած է: Սակայն համապարփակ ջրերու
մակերևոյթէն վեր սկսում է բարձրանալ
անցողական դարուն (époque de tran-
sition) որ համապատասխանում է Ս.
Գրքին երրորդ օրուան: Ըստ գիտնոց Սիլու-
րեան կոչուած շրջանին (période) պէտք
է ողջունենք Արագածի երևումն փոփրածին
ջրերու հայելիէն վեր: Հողագնդիս ուրիշ
երկրամասեր, որոնք յետին դարերու ար-
դիւնք են, լի են բնական հարստութեամբ,

գին ջերմութեան ցածնալով և երկրիս կեանքին թանձրանալով, այնուհետև պղտուռական խաւերի հուրն գանկելով ընդդիմադրութիւն՝ այլուր դարձուց իւր հրեղէն լեզուներն լափիզելու երկրիս երեսն. Հայաստանն Մասիսի և Արագածի հետ, դարձաւ հանգած հրաբուխներու երկիր:

Արագածն այսօր ներկայանում է, ոչ սովորական հրաբուխների նման մի կոնաձեւ լեռ, այլ անագին բարձրաւանդակ մի գանգուած՝ որու վրայ բացուած է խառնարանն ձգուած հիւսիսէն հարաւ, և լեռան չորս կողմէն նայողին՝ փոխում է ձեն և կերպարանքը:

Երկարաճանաչ (géologique) տեսակէտով բովանդակ Արագածու գանգուածն՝ գրեթէ երկու հաւասար մասի է բաժնուած, հիւսիսէն՝ Մանթաշի, հարաւէն՝ Անբերդու խորախոր և քարակարկառ ձորերով. որոց կողերէն և ստորոտներէն բղխում են բարհամ և առատաջուր աղբիւրներն, որոնք կազմում են երկու գետակներ, մէջն ունենալով համեղաճաշակ կարմրախայտն, ազնիւ տեսակէն՝ Մանթաշի ջրերն կազմում են Ղարանդու կամ Կարկաչան գետակն, որ քսան և երկու հայ գեղերու ջուր մատակարարելէ յետոյ Ղլի—Ղարաքիւսայ գիւղի տակ խառնուում է Ախուրեանին. իսկ Անբերդունը՝ կոչուում է Անբերդու ջուր, Օշականի տակ Կարբոյ ջրի կամ Քասախի մէջ է թափուում: Այս երկու ձորերու զլուխներն դէմ դիմի եկած են, այսպէս ասած պարանոցով մը միացած են երկու զանգուածներն, իսկ ձորերն իւր երկու բազուկներ կ'իջնեն մինչև դաշտը: Հիւսիսային հատածով վրայ կ'իջնայ խառնարանը, և բովանդակ գանգուածով հակուած է դէպ ի նիջ գաւառի (Ապարաններն) ձուրահովիտն ընդ որ կ'ընթանայ Քասախ

գետն, իսկ հարաւային գանգուածն հակուած է դէպ ի Շիրակայ և Արագածոտն գաւառի ձորահովիտն, յորում կ'ընթանան Արի'աչեայ և Ախուրեան մինչև Երասխ գետը: Մանթաշի (Պամաձոր) և Անբերդի ձորերի բացումն չէ կարելի վերագրել ջրերու մեքենական գործողութեան, այլ հաւանական թուի թէ նախապատմական դարերի մէջ պատահած է մի մեծ ճեղքուածք Արագածի գմբեթարդ յարկին մէջ. այդ յարկային ճեղքուածքի գիծն գրեթէ ապահովապէս կարելի է մատնանշել. սկսած Կապաէն կ'երթայ մինչև Հանդպայարմի, որ է ասել Արի'աչայի և Ախուրեան գետերու անկողին երկարութեամբ, Հրային ժայռերն տեղիք առնելով վերադիր քաղաղի զանգուածն սահեր է ցած, բանալով հաւասար ուղղութեամբ, երկարութեամբ և խորութեամբ երկու ձորերն որ, ինչպէս ըսի, անձուկ պարանոցով մը կպած մնում են խառնարանի կմախքին հետ:

Արագածի խառնարանը երեակայել չէ կարելի, այլ պէտք է տեսնել, հասկնալու համար թէ ի՞նչ է տարերային մեծութիւնն, գործելու ոյժն և տպաւորիչ ազդեցութիւնն՝ դիտողի աննշան կարողութեան հետ քաղաատելով: Պատկերազարդ հրատարակութեանց մէջ տեսած էի շատ հրաբուխներու նկարներ, անձամբ տեսած և դիտած էի մօտիկէն նաև վեսուլ լեռն և իւր խառնարանն. պակուցիչ է գործող հրաբուխն, սակայն երբ Արագածի զագաթին զտնուեցայ, այն բոլորը նեւմացան, փոքրացան և հսկայի մօտ գաճաճներ թուեցան: Երեակայութեամբ պատկերեցի նախնական դարեր երբ հուր, ծուխ ու ռոց ժայթքում էր լայնափեռեկ բերանից և երկնապող պարում էր 25—30 կնիզինար քարեր տասներհինգ, քսան ասպարեզ հե-

1. Հիմար որ սկսած են շինել Լենինական—Արդիկ երկաթուղին, ճիշդ ուղուի Լենինական—Երևան համառոտ երկաթուղիով կապել իբրաւ հեռ, բաւական է մի փառուղի (tunnel) բանալ փորելով Մանթաշի և Անբերդու ձորի բամբոջ համառոտ շանգույցն, որ գտնէ հալիւ երկու երեք վերստ թանձրութիւն ունենայ: Որով երկաթուղին անցնելով երկու ձորերու միջից օժապոտյա

զարժուածցով Ուշակունու տակից, կտրելով ասպարեզ՝ լողու հինգ ժամէն Երևան կը հասնի: Կարելի է նաև հանդիպել ջրերու աստ հոսանքների, օրինակի համար Ապարանի կամ Սև ջրի աղբիւրներու շանձարաններուն, որով Շերակի և Սարգսրապատու դաշտերի ոռոգումն ամենայն ճշտութեամբ կարելի է կատարել:

Իլիգ ըզգոցեալք ցանկացեալքն:

առններ. այն դժուարյին խժտոցն, երկրադղորդ բոմբիւններն, Արտակազդի շղթաներն կռանող մուրճերու թղթինն և դրնդինն անտեղիտալի սաւերու վրայ, այն մազկոխն հոգեվարք հռնդիւններն ընդերքներու ալքերու միջից և փռնչախրոխտ խոխոջանք դուրս թափող հրալրեաց նիւթերուն՝ կերբերական կոկորդի միջից վեր փչող զայարուող ծուխի հետ. կարմիր լեզուներու կայծկլտալն և վառող փռչին, խեղդող ծծմբի դազերն, աւելի քան Պոմպէյի

ԱՐԱՅԱՅ
հրաբուխի ձիւսխայիմ զագաթները

վերջին օրն՝ սահմուկեցուցիչ պատկերանում է կարմրատեսիլ՝ կանաչ դաշտի և կապոյտ երկնքի պատարով վրայ:

Արագած հրաբուխն մի լայնանիստ և առանձնակ անթև բարձր լեռ է, երևակայեցէք մի սոսկավիթիաբ փիղ, մի մանդէն բլուր, որի թիկունքին կանգնած է աշտարակն, այսինքն քարակարկառ խառնարանի ցցուններն: Բաժանկ հնգակատար կլորակ չէ, այլ ձուածն, հիւսիսէն դէպ ի հարաւ երկայնքն, արեւլեքն — արեւմուտք լայնքն: Հիւսիսային կատարներն ուղղորդ, ցցունազարդ սիգապանծ, գոգալիւր առազաստի պէս բացուած՝ տանում է լեռան կազմածն. իսկ արեւելեան և հարաւային կողմիններն խոռարհագոյն բլուրներ են և նրեանու դաշտէն փլած շէնքի մնացորդներ թուին: Խառնարանի երկարութիւնն աչքի կշիռքով աւելի և ոչ պակաս քան երեք հազարամետր կարող էր լինել:

Նկարի մէջ երեցող զագաթներին աշակողմանին վրայէն ըրած եմ իմ դիտողութիւնները: Մեր կեցած տեղից մինչև բաժակի յատակն զույգ 8—400 մեղր խորութիւն ունենար. թէ՛ մեր կեցած և թէ՛ միւս զագաթի ներքին երեսներն ուղղորդ կտրուած ուրիշ կ'իջնէ յատակը: Միւս երեք զագաթներն քանդուելով դարձել են բլուրներ՝ զառի վայր կողերով հասնում են բաժակի յատակն որ լի է ձիւնով: Պէտք է յիշել այն նկարագրութիւնն զոր ըրինք, երբ զագաթից քարը զլորեցինք և զառթափ իջաւ խառնարանի խորն: Այն ժամանակ ըսինք որ խառնարանի զագաթներն միակտուր ժայռեր չեն, այլ վերադիր աւազի և քարերի, զորս բերանից դուրս տալով կուտակուել են շրթունքների վրայ:

Ենթադրում եմ որ վաղ ժամանակներ խառնարանի բաժակն աւելի բարձր եղած է, և զործելուց դադարելէն վերջ քանդուել է ժածքի ցնցումով և կամ տարերայաց ճանդիչ ուժերի տակ լեցուել է խորանդունդ կոկորդն և բաց մնացել միայն վիշապի բերանն: Արագածի նմանը յիշում է պատմութիւնն մի օրինակ. Հարաւային Ամերիկայ Եկուատոր նահանգի մէջ Կարագուարայիզոյ հրաբուխի զագաթն, որ ծովի երեսից վեց հազար մետր բարձր էր, 1698թ. Յունիսի 20ի գիշերն փլչում է իւր վրայ, մեր Արագածի պէս թողլով երեսին երկու հսկայակոյտ քարակարկառ ժայռեր, իրր յուշարձան իւր վաղեմի բարձրաբերձ խառնարանին:

Արագածն կարելի է ասել աշխարհիս ամենամեծ հրաբուխն եղած է. նրա կազմութիւնի փոքր է շատէ ցոյց տալիս է որ սկսած անցողական դարերից նա գործել է ստորին խաւերն կարծրագոյն քարերն են բռնում՝ տրաքիտ, որսիդաքար և կրանիդի տեսակներ, սրանց վրայ բարդուում են ռազալի խաւերն, իսկ միջակին երևում են ռասայի շերտեր այլ և այլ գունով, յետոյ կրկին ռազալի կոյտեր և շերտեր, ապա խանձուտ աւազ: Նոյն ռազալից, երբ խառնարանի մէջ ջուր յորդելով շոգինք և գոլորշիները՝ գագերու հետ դուրս ժայթ-

ցելով փոխանակ միազանգուած, փրշուած, աւազի ձեւով դիզուել են խառնարանի շուրջն, և կազմել են այդ տեսնուած գազաթններն։ Որով ըստ մեր տկար տեսուած թեան, երեք պարբերական շրջաններու կարելի է բաժնել Արագածի հրաբուխն. առաջին շրջանն է երբ հրային ժայռեր յետ մղելով շրեք բարձրանում են մակերևուծ թից մօտաւորապէս հազար հինգ հարիւր չափ, և այս բարձրմիւնն հասնում է մեր ժամանակի աշխարհագրական չափով մինչև Խաչաքիլիսայի և Հառիճոյ տակ։ Երկրորդ շրջանը սկսում է լաւայի կամ փուտ քարի (tufe) հրեղէն գետերի ժայթքումով, որոնք կատաղօրէն ընթանում են ոչ միայն զառիվայր կողերուց, այլ և կտրելով Շիրակայ դաշտը մինչև Օրթաքիլիսայ և Դարբանտ։ Երրորդ շրջանը վերսկսում է յիշեալ զիւղերից դէպ ի վեր կրկին անգամ րազադրի, լաւայի և քարերի ժայթքումներ։ Այս շրջանն եղած լինելու է ամենակատաղին, վասն զի Արագած բարձրացողն անցնում է միմեանցից ոչ շատ հեռաւորութեամբ շրջանցիչ և քարերու դէզերու, խուչերու կամ չընկրկներու միջից որոնք ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ հրաբխից բարկանայթ նետուած հրեղէն ռումբերու Տարաբախտաբար մեր օրեր ահաւոր համաշխարհական պատերազմին տեսանք անսահման դաշտերու վրայ նմանօրինակ դիզուած կուտակուած զանազան մեծութեամբ՝ մինչև մարդաչափ ռումբեր, հրաբուխ բերաններէ ուղղուելից հնձելու մարդկային կեանքը։ Բայց Արագած սեւ դէմ կոխ բացեր է։ Թերևս Մասիսու հետ մրցութեան ելած և պարտուած, կառափնատուած՝ բովանդակ մնով առիգածեալ, փռուած արևուդէմ։ Մի բան գտնութեամբ դիտելի է որ նա մահէն վերջ տւելի օգտակար եղաւ մարդկութեան իւր ակնանակիտ աղբիւրներով, և

զառներու բերան ոսկէզօծող փափուկ կանաչով։ Երջանիկ խաւիլոյ հրաբուխներն, մանաւանդ Ետնան Սիկիլիայում՝ ապագայի համար հոգացեր և պահեր են հարուստ ծծմբի րովեր, իսկ մեր Արագածն աղքատ է ըստ ամենայնի, հազիւ հիստալային եղջերաւոր գազաթի Ապարանի կողմին վրայ ուրեք ուրեք բիւրեղացած ծծումբ գտնուում է ժայռերի երեսին. ըստ տեղացւոց ոմանց ասելուն իբր թէ ծծմբային շուրեր մէկ եր-

ԱՐԱԳԱՏ
Խառնարանը վերէն տեսնուած

կու տեղ դուրս ծնննում են ժայռերի տակից... Արագածի հարստութիւնն կազմում է փուտքարի զանազան զոյներով ընդարձակ շերտերն խառ ի խառ փռուած լանջերու վրայ, սակայն աւելի շեշտուած է հալաւ արևմտեան կողմի վրայ որ թեքուած է յարկական (tectonique) կոտրուածքի վրայ։ Նախկին և ուժեղ ժայթքումներն եղած են կարմրագոյն լաւան, որ ցածաւ զոյն է և տեսնուում է Հոռոմի կրկնպեան բերդի ետև, յետոյ տարածուում է Չարնճի կողմերն և գնում է մինչև Բագրանու ձոր-

1. Սակաւ հետազոտութիւններից հսկնալի եղաւ որ Արագածու ամբարտակ առկա լի է քարայրների որոց միջէն խոխլալով և զղկելով վազում է մեծ շուր, ալկիտեալ ծովի ձայն աւելով։ Քաւթարի և Զարալի զիւղերու սաճանի մէջ կան երկու տեղեր, ուսկից զաւել է գետնի տակից այդ սողորկերեայ շրջմներու ձայնն

և շարունակ քամի փչում և ներս անում այդ ծակերից որ ԽԵՄՆ ՁՈՐ է կոչուում։ Եւ զիւղաւ կատարել առկա և յայտ եկաւ սողորկերեայ շրեք ընթացքի հետք որ ժաշեցուցել էր քարերը և առկալին թաց զեզնարակ աւազն լեքն էր ճեղքերի մէջ։

բերն, արեանագոյն կարմիր տեսակի հանքն Նրերուքի մօտերն է: Յետոյ կու գայ վար-
կազոյնն որ Արդիկու քարհանքն է, երրորդ
վարդագոյնի տեղոյն որ բռնում է Հառի-
ճու բարձունքն, իսկ վատ տեսակը մէջը՝
քաղաղի չեչոտ արատներ, նա գտնուում է
Մեչիտիի դարաթափին վրայ, այս ընդհա-
նուր տեսութեամբ: Կայ և սև փուտը, և
զարմանալին է որ գտնուում է Արագածից
շատ հեռու, Կիւմրիի կամ Լեւինականի
զուրանն և գնում է մինչև Խաչքար, Օր-
թաքիլիսայ և Դարբանտ են: Նմանապէս
սև, գորշ կարմրոտ հատուածներ գտնուում
են Խօլխատ (Ս. Յովհաննէս) սարի տակ,
որոց մէջ արուեստական փորուած այրեր
կան, ևս Մունճուղու և Քէշիշեքանից գիւ-
ղերի մօտերն են: Արագածի հրաբուխի ար-
տադրութեանց արդիւնը կարելի է հաշուել
Հաճինազարի սպիտակ հատաւոր և Դի-
րակարու (Յիցք) շերտաւոր տրադիք տախ-
տակներն, եթէ նստողական հողերու դա-
րուն չվերագրուին:

Բնութիւնն տեսանք նախնական դարե-
րուց զրկած է Հայաստան ճոխ բուսակա-
նութենէն. բնականէն եղած անտառներն,
նուրբաց յորդեղունի և անհոգութեամբ, շու-
տով չնշուեցան և մնաց լերկ երկիրն ա-
րևի տակ. սակայն բախտաւորութիւն պէտք
է համարել փուտ քարի առատութիւնն, որ
մարդու պիտոյից համար, փայտի պակա-
սութեան փոխարինում է: Որով քարագոր-
ծութեան արուեստն, պատմական շրջանի
մէջ Հայերը զարգացուցին: Ուրարտական
թագաւորութեան ժամանակն իսկ Հայ Թա-
գաւորն իւր գործաւորներն բանեցուցեր է
վանայ բերդի հրաշալիքներն կերտելու:
Նոյն ճարտարարուեստն ծաղկած կը զըտ-
նեմը քրիստոնէական շրջանի մէջ, և Հայ
ճարտարապետներ հինգերորդէն մինչև ին-
ներորդ դար պիտի տան աշխարհի Հայկա-
կան կամ քրիստոնէական ճարտարապե-
տութեան ճաշակն:

Արդ ի նկատի առնելով միայն Արա-
գածի մատակարարած երեք տեսակի փուտ
քարերը կարող ենք ըսել որ ոչ մի երկրի
չեչացարն կը հաւասարի Շիրակում զըտ-
նուածին: Յայտնի են ինձ Հռոմի շուրջ
գտնուած խաւերն, յորում փորուած են
հռչակաւոր գետնադամբաններն, նոյնպէս
և Նէպոլիսի շուրջ գտնուածներն. սոքա
հողոտ են, փխրուն, փուած, անպիտան շի-
նութեանց համար. մինչդեռ Արագածին
միապաղպաղ, սերտ, ծակտիքի փոքր, տա-
շուելու և յղկուելու յարմար, օդի մէջ
կարծրանում է, որով թեթեւութեան հետ
չենքերու ամրութիւնն լինում է տեական:
Մանաւանդ ինչպէս նկատելի է մեր հին
վանքերու և պալատների որմերի երեսին,
եթէ ձիթուին յղկուած դրսի երեսներն,
այնուհետև անձրևի, ջուրի անթափանցելի
դառնում են և ապահովում տան չորու-
թիւն, և քարաքոս չեն կապում: Դրա հա-
մար է որ ամէն ճանապարհորդ զարմանում
է Անույ և ուրիշ տեղերի շինութեանց թաւ-
մութեան վրայ, ասելով թէ զոցես ա-
րուեստաւորն դեռ երէկ աւարտած լինի շի-
նութիւնն: Հէցն այս նպատակով թէ՛ Անիի
և թէ՛ ուրիշ տեղերի զլիակաւոր եկեղեցիներն
(վանք) մօտ ձիթահաններ (Ձիթեանք) շի-
նուած են: Այս օժեղու արուեստն կար նաև
Ուրարտացուց մօտ, որոց մասին թորենացին
(իմա ազգային աւանդութիւն) գրում է. «Եւ
ի հեղուածս արուեստին որ զգարամբ՝ հա-
յեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղ-
ման հայեցողացն երեւցուցանէ կարծիս»:

Արժանի էր որ մի մասնագետ երկրա-
բան, զբաղուէր Արագած լեռան և հրաբու-
խային կազմութեան ուսումնասիրութեամբ,
այն ատեն ուսումնական օգուտներ կարելի
էր քաղել և օգտագործել հասարակաց շա-
հուն՝: Մենք իբրև սիրող և հետաքրքրուող
ընութեան գիտութեանց և զազտնեաց, մեր
սրտի ցանկութիւնն կատարեցինք և գրով
ծանօթացուցինք ընթերցողին փոքր ի շա-

1. Խոր. Ա. Գ. Ժ. 2:

2. Լեւինականի «կաթուղից ալդի» կոչուած ձորա-
հովտում լուսայի շերտի տակ կայ լեզգեհոգի կոյտ,

աղբերի լուրեր վազած փոսի մէջ կայ կապոյտ գոյնով
(սոցանի) ցեխ որ օճառի փրփրելու յաակութիւն ունի:

տէ մեր կարմիր հրաբուխի, կապոյտն Արագածի և կանաչ դաշտի նախապատմական և ներկայ վիճակն. շատէն քիչն ըսինք, մարթենք որ կարողագոյններն աւելին ընեն և լրիւ գոհացնեն բնական գիտութեան ցանկացողները:

Ի՞նչ գիրք չաւարտած ուզում եմ երկու խօսք ևս ըսել վերջին երկրաշարժի մասին, որի առթիւ առաջին տպաւորութիւններս գրած եմ Երևանի Համալսարանի մի յարգելի Պրոֆեսորի, և յետոյ հանդիպեցի «La Nature» կիսամսեայ թերթին մէջ 1 Յուլ. 1927 թ. Ուս. Արզալեանի հրձաւից յօդուածին, և գոհ մնացի որ երկրաշարժի պատճառի և ուղղութեան մասին համաձայն էինք: Սակայն թող ներուի մէկ երկու դիտողութիւններ անելու ինչ ինչ գաղափարների մասին, ոչ ընդդիմաբանելու մտքով, այլ պատճառ մը տալու մասնադիտին խորագոյնս հետազոտելու բնութեան երևոյթները: Ինձ թոյլ թէ Ուս. Արզալեանի յօդուածին մէջ, «La Nature»-ի խմբագրութիւնն ձեռք խառնել է Երևանի դաշտի մասին խօսելով յիշում է Սարմատական ծովի հետ կապ ունենալն, որովհետև անոյ ջրի ոստրէներ գտնուել են Արագածի քանդակներու վրայ Տաւշանդշախ և այլ կարգի գիւղերի մօտիկ: Սակայն ըստ մեր տկար կարծեաց Արագածն իւր Երևան կայ դաշտովն շատ յառաջ կազմուել են, անցողական դարերուն. իսկ անդ կողմէս սեան ցամաքն, մինչև Նորվեգիան և Ռուս լեռներն երկրորդական և երրորդական դարուն գտած են իրենց վերջնական վիճակը նստողական հողերով: Արագած այդ դարերուն կենդանի գործում էր, մինչև որ կասպից և Միջագետքի ծովերն հեռացան, այնուհետև հանգրեւ է Արագածն: Երևանի դաշտի կազմութիւնն նստողական հողեր չունի, այլ հրային ժայռեր և հողեր սև ֆալգայից և կամ հրաբխային աւազ և շաւայ բոնում է մինչև երկրի երեսը: Կիւմրիի մօտերը եղած աւազներն և նմանապէս ջրի ոստրէները կարելի է վերագրել իբր արդիւնք մարդու ստեղծմանէն առաջ պատահած ջրհեղեղներուն: Հաւանական է նաև թէ

Արփաշեայն և Ախուրեանն մինչև որ իրենց հունն բացեր են Ղէզաճի մօտերից, Երևանի դաշտն ժամանակ մը լիճ եղած է, որով անոյ ջրի ոստրէք բնականորէն յիշեալ տեղեր գտնուին:

Ուստի այն համեմատութիւնն զոր յօդուածագիրն դնում է Գիլիի, Պերուի և Բուլիպայի Անդերու միջև, չի համապատասխաներ իրականութեան, վասն զի ասոնք լեռներու շղթայ մ'են և մի կողմն ծովի մէջ է, որ է ըսել հակուել են դէպ ի ներքին կոտրուածքն, մինչդեռ Արագած առանձնակի անթէ լեռ մ'է և երկու կողմերն ունի իրարմէ ոչ շատ տարբերութեամբ երկու դաշտեր, և երկրաշարժն տեղի ունեցել է հարաւային արևմտեան կողմն վրայ, որի զխաւոր կոտրուածքն Արփաշեայի և Ախուրեանի անկողինն համապատասխանում է: Եւ այս պարագային ի նկատի առնելու է որ Երևան կայ դաշտը ծովի մակերևոյթէն 1500 չափ բարձր է, ուրիշն մի լեռ է կանգնած համեմատութեամբ վերև յիշուած երկրներին ծովագերեայ դաշտակներին: Նմանապէս համեմատութիւնն չի գօրծար Միսսիսիպի և Կալիֆորնիայի ժաքերի հետ, որոնք թէ՛ ծովի մօտիկ են և թէ՛ կոնակնին ունին արդէն գործող հրաբուխներ Էտնան և Ստրոմբոլին:

Հայաստանի պէս ներքին երկրամասերի մէջ երկրաշարժներ յառաջ կու գան կեղծ հրաբխային գործողութենէ, որ է ըսել ոչ հրակի ներգործութեամբ կամ քիմիական տարրերու տարրալուծութեամբ ձևացնելով զագեր և գոլորշիներ, որոնք դուրս պրծնելու համար ճամբայ փնտրում են և շարժում, զգրդում երկրիս խաւերն, այլ ստորեկերիցայ երկրիս կեղծի քանդումներէ, որոնք աւելի փտանգաւոր են և աղիտաւոր՝ քան ժայթքող հրաբուխները պատճառածները: Հայաստան զարեւոյթ հանգած հրաբուխներին ընդերքներու միջէն ունեցած է յարկական (tectonique) տիպի երկրաշարժներ, ասոր համար պատմութեան յիշածներն չափազանց կործանարար եղած են:

Լեռնականի աղտն ամենափոքրներէն է

Հայ ազգի համար, որի հոգին ծխացող արեան ծովերի միջից անընկճելի կորովով ելաւ, յուսով աուցուն լաւագոյն ապագայի համար, Ոյ, այսուհետեւ օտար ազգերի պղատոնական համակրութիւնն չ'է որ վառում է նրա երակներին մէջ կեանքի ոյժը, և ապրելու կենսունակութիւնն, այլ նա այդ ծծում է քառասուն դարերէ ի վեր իւր սիրած հայրենի հողէն, յորում խրուած և ուռնացած է նրա անցեալ հին փառքն, ազգային աւանդութիւնը, պատմութիւնն, գրականութիւնն, և արուեստ, թշնամին շարդեց, կոնոպեց զեղազարդ ծառի ճիւղերն, սաւկայն արմատն փնաց անփնաւ նուիրական հողի մէջ, որի ազնուագոյն մասը կազմում է այսօր թ. Հ. Հայաստանը:

Հ. Գ. ՆԱԱՊԵՏԵԱՆ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

(ԺԶ. ԺԷ. ԺԸ և ԺԹ Դ-Ե. Կ. Պուլս)

(Շար. տես Բազմ. 1927, էջ 208)

Գ.

ԺԸ դար (1700—1800)

Տառնեութեանը դարու սկիզբէն կը սկսի Պուլսահայ մտաւորական զարթումը: 1700ին Կ. Պուլս կը գտնուին արդէն հետեւեալ մտաւորական, գրագէտ հայերը: Մխիթար Սեբաստացի, (1676—1749) համանուն միաբանութեան հիմնադիրը որ Կ. Պուլս գտնուած միջոցին հրատարակած է «Թուվմաս Գեմրացի» և «Մատուրական Աղօթք» (1700):

Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան Էրզրումցի (1661—1740), որ 1700ին տպել տուած է «Մեկնութիւն Երզոց Երզոյն Սողոմոնի», Թիֆլիսցի Պետրոս Վրդ. Թարգմանած է Լատիներէնէ «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննէս Աւետարանչին», «Բանալի ջերմոտանդական» և հրատարակած 1701ին:

Յովհաննէս Հոյով, Նշանաւոր Կ. Պուլսցի վարդապետը, Լատիներէնէ հայերէնի թարգմանած է «Մարկեղոսի Խոստովանարան» և հրատարակած 1701ին. Ասկէ զատ շատ մը երկասիրութիւններ ունի, Հրատարակած է «Գրաբարի Քերականութիւն» մը 1674ին և «Պարզարանութիւն Սաղմոսաց» 1687ին աշխարհաբար լեզուով:

1700—1701ին արդէն 3 հայ տպարան կան Պուլսոյ մէջ: 1. «Սուրբ Էջմիածնի» և Սուրբ Սարգսի Զօրավարի», 2. «Աստուածատուր» և 3. «Սարգսի» տպարանները: Ինչպէս Յայտնի է առաջին հայ տպարանը բացուած է Կ. Պուլսոյ մէջ, Արգար զպիրի ձեռքով 1567ին և տեւած մինչև 1569: Երկրորդ տպարանը՝ Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանի՝ 1677—1678: Երրորդ տպարանը՝ Գրիգոր Մարտունացիի՝ 1694—1734:

Շարունակենք շարքը գրիչ շարժող հայ մտաւորականներու:

Գալուստ Կոյժակ՝ Ամասիացի, գրագէտ Պատրիարքը, որ Կ. Պուլսոյ մէջ 1704ին «Լուսաշարիղ» անուն զրքը հրատարակած է:

Յարութիւն Բիզանդացի Էքսէրճի Օղոս, Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքին Սարկաւազը, որ հայերէն և թուրքերէն ոտանաւորները գրած է:

Աւետիք Պատրիարք Եղիշկացի (1657—1711), գրած է իւր «Ինքնակենսագրութիւն»էն զատ՝ տաղեր, աղօթքներ, կոնդակներ, «Իր արձակը մամանակին նկարա» «գեղ լեզուն է, զբարարի և աշխարհաբարի «խառնուրդ մը՝ շատ մը թուրքերէն բառերով»:

Տէր Կոմիտաս քահանայ Քէօմիւրճեան 1656—1707 Նշանաւոր գրագէտ Երեմիա Զէլէպիի եղբայրը, որ շատ մը քերթուածներէ զատ «Գործք Առաքելոց»ը ոտանաւորի վերածած է և տպագրած 1705ին:

Հոս տեղն է յիշելու Թէ՛ 1714 թուականին արդէն 4 տպարան կը գործէին

1. Ընդ. Օրացոյց 1901 Կ. Պուլս. Հրանդ Ասատուր. «Կ. Պուլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները»: